

Ik ben een leek en vrij van pijnlijk weten*

voorheen

‘Het boek is een heel nuttig hulpmiddel’

Huib van Krimpen

10 juni 1993

Waarde toehoorders —

Het kost mij altijd enige moeite te *vertellen* wat ik duidelijk wil maken. Ik ben in het dagelijks leven een boekenmaker, iemand van het geschreven of gedrukte woord. Wat hier dus zo dadelijk volgt is heel letterlijk een *lezing*: ik ga een tekst die ik vantevoren heb opgeschreven aan u voorlezen. Geen ideale methode, maar een gevolg van de opdracht die mij is gegeven.

Om te beginnen moet ik een correctie aanbrengen op wat u in de agenda is beloofd. Toen uw secretaris mij overviel met zijn vraag om een ‘werktitel’ van mijn verhaal was mij nog volstrekt onduidelijk wat er eigenlijk van me verwacht werd. Ik verkeerde in de onjuiste veronderstelling dat ik ‘het boek’ moest verdedigen tegen een menigte computer-fundamentalisten. Als u dat weet, zal het u duidelijk zijn door welke overwegingen die eerdere werktitel was ingegeven. Waar het om gaat is — als er iets verdedigd moet worden — de typografie te verdedigen tegen mogelijke waanwijsheid van de computer en zijn adepten en anderzijds een aantal verlangens en problemen op uw bordje te leggen met het verzoek hiervoor oplossingen te bedenken die ons, typografen, kunnen bevredigen. Ik wil u daarom verzoeken die misleidende werktitel onmiddellijk te vergeten. In ruil daarvoor geef ik u een échte titel in de vorm van een citaat, een openingsregel van een gedicht van Albert Verwey — een dichter die eens, door een vorige generatie, heel hoog werd aangeslagen en die nu nauwelijks meer wordt gelezen — als hij niet spoorloos is vergeten. Merkwaardig is dat vaak geïsoleerde regels uit zijn alleszins ernstige poëzie een wat komische klank hebben gekregen. Zo ook deze die als titel voor dit praatje moet dienen:

Ik ben een leek en vrij van pijnlijk weten.

Dat moet u in uw context heel letterlijk opvatten: ik weet *niets* van computers. Ik bezit er ook geen en maak mijn teksten zonder tekstverwerker, heel primitief op een (electronische — dat wel!) schrijfmachine. Ik weet

dat de tekstverwerker in sommige omstandigheden bepaalde voordelen heeft, bijvoorbeeld voor het invoegen van vergeten elementen of het schrappen van overbodigheden — al is voor dit laatste simpel doorhalen ook heel effectief.

Teksten worden gemaakt — ik had bijna gezegd: geschreven — door een auteur die in de hoop en verwachting verkeert dat anderen, laten we maar zeggen: de geadresseerden — die zullen lezen. De presentatie wordt geregeerd door een samenstel van regels, die we typografie noemen. Typografie is bijzonder belangrijk in een effectieve presentatie van teksten — van elk soort — aan lezers, al moeten we beseffen dat in het bijzonder de beoefenaars van de typografie het belang van hun eigen rol wel eens willen overschatten. Hoe dat zit, zullen we nog nader bespreken.

Iemand die de deur uitgaat om een boek te kopen, is niet van plan zich een hoeveelheid papier aan te schaffen: hij gaat een *boek* kopen. Met dat boek koopt hij ook geen typografie — hij koopt kennis of wijsheid of stichting of vertroosting of ontspanning of kunstgenot. Misschien zijn er nog wel meer motieven te bedenken, maar hieraan hebben we wel genoeg. Het is overigens denkbaar dat die koper tóch typografie koopt: wanneer hij een bibliofiel is die in het bijzonder in typografie is geïnteresseerd. Zoals we ook een bepaald gerecht zouden willen eten, niet omdat het voedzaam is, maar uitsluitend omdat we het lekker vinden.

1 Esthetiek

Typografie is een dienende bezigheid. Ik vermijd in dit verband bewust het woord kunst. Typografie is geen kunst, al betekent dat niet dat er geen kunst aan zou zijn.

Het is de taak van de typograaf de auteur te dienen zodat zijn tekst de lezer helder en duidelijk bereikt. ‘I read you loud and clear’ zegt een marconist, hoewel hij helemaal niet leest, maar gewoon hoort, maar die woorden ‘loud and clear’ geven ónze bedoelingen bijzonder duidelijk weer. Dat ‘loud’ moet overigens ook weer

*Lezing gehouden op de 10^e NTG bijeenkomst van 10 juni 1993 te De Bilt.

niet misverstaan worden: zo min als we in een gesprek onze partner hoeven toe te schreeuwen, hoeven we ook een tekst niet uit een nodeloos grote of vette letter te zetten.

De typograaf dient op soortgelijke wijze de *lezer* door hem in staat te stellen de betekenis van de tekst en de bedoelingen van de auteur tot zich te laten doordringen. Om die redenen is typografie geen kunst en daarom is typografie geen bezigheid die aanbevolen moet worden aan mensen met een artistiek temperament. In dit verband wil ik twee opmerkingen van collega's aanhalen: mijn collega Joost van de Woestijne die in een interview in feite over het hoofd van de interviewer zei: 'Wij zijn niet zozeer mooi-makers als wel netjes-makers,' en mijn Duitse collega Hans Peter Willberg, die stelde: 'Dat de esthetiek van het boek resultaat is en geen vooropgezet doel, wordt gewoonlijk niet beseft.'

Het is misschien overbodig deze meningen te citeren, maar ik vind het van enig belang, aan te tonen dat ik in mijn niet-artistieke opvatting van de typografie — en dan in het bijzonder de boektypografie, niet alleen sta.

2 Toegankelijkheid

De typograaf hoeft geen intellectueel of geleerde te zijn, maar hij moet wel een *lezer* zijn, iemand die weet wat een boek is en wat je er mee doet. Mijn collega Frank Blokland, die vanmiddag als laatste spreker het over de letter zal hebben, schreef onlangs in een artikeltje: 'Vormgevers schuiven met grijze vlakken, die bij nader inzien tekst blijken te bevatten. Het duurt soms even voordat de argeloze lezer dit ontdekt'. In deze schijnbaar onschuldige opmerking ligt een niet geringe hoeveelheid welgeplaatst venijn!

En op ongeveer dezelfde dag schreef Hub. Hubben in de *Volkskrant*: 'De eerste zin van de tekst op de achterflap van de Holland Festival Almanak luidt: 'Deze toegankelijke en royaal geïllustreerde almanak biedt uitvoerige informatie over het Holland Festival 1993.' — *Toegankelijk*. Wat de normaalste zaak van de wereld zou moeten zijn, wordt vermeld als ware het een extraatje waarmee de makers van de almanak de lezers een lol willen doen.' En een paar zinnen verder veroordeelt de schrijver 'de vormgeving waarbij de ontwerper meent een eigen circusnummer te moeten opvoeren, niet beseffend dat hij zijn toeren vertoont in de verkeerde tent'.

Juist doordat de computer als gehoorzaam hondje alle mogelijke kunstjes zonder moeite uithaalt, dreigt het gevaar dat de vormgever zich schuldig maakt aan wat Hubben 'zijn eigen circusnummer' noemt.

3 Van vlees en bloed

De boektypograaf besteedt vaak vele uren aan ogenschijnlijk heel onnozele routine-bezigheden. De computer, het gehoorzame hondje, lijkt bijzonder geschikt om zulke bezigheden van hem over te nemen. Ik kan u verzekeren dat het niet bijzonder amusant is pagina's

op te maken van — bijvoorbeeld — 38 regels van stroken die een ander aantal regels bevatten, en niet altijd hetzelfde aantal.

Vanouds tellen we die regels niet, we meten ze. Daarvoor moeten we dan wel lineaaltes hebben met het juiste corps. En dan kunnen er nog dingen misgaan, doordat we ons tien regels vergissen: als we op strook 136 nog 25 regels over hebben. De bladzijde in kwestie mist dan nog 13 regels, en niet 23, zoals we in onze suffigheid dachten en aftekenden. De hele verdere opmaak is dus fout. Een vermijdbare fout? — Ongetwijfeld, maar vermijdbare fouten worden daarom nog niet altijd vermeden!

Ons gehoorzame hondje is tot die fout niet in staat. Het hakt de tekst in gelijke porties van 38 regels tot de dood er op volgt — óók als op de laatste bladzijde maar één regel terecht zou komen, die bestaat uit de — in die situatie volkomen zinloze — laatste lettergreep van een woord, bijvoorbeeld '-ven.' — doordat het laatste woord van de tekst 'gegeven' was. Zulke dingen gebeuren — ik heb het met eigen ogen gezien — en daar moet iets aan gedaan worden, door een typograaf/vormgever/ontwerper — noem hem of haar zoals u wilt — van vlees en bloed met deugdelijke open ogen. Zelfs dat gebeurt niet altijd.

Ik noem dit verschijnsel een 'super-hoerejong'. Ik neem aan dat u weet wat een hoerejong is: een uitgangsregel van een alinea als eerste regel van een bladzijde. Dat is slechte typografie, al eeuwen lang, en ik kan niet inzien dat de hedendaagse elektronische hulpmiddelen, die oneindig veel vernuftiger zijn dan wat er ooit voordien is geweest, zo'n akkefietje niet aan zouden kunnen.

En dan bedoel ik natuurlijk niet zozeer die hulpmiddelen, maar de knappe koppen (en dat 'knap' meen ik oprecht!) die deze hulpmiddelen hebben bedacht en ontwikkeld.

4 Regels en berekeningen

Wat er bij het ontstaan en het uitroeien van een hoerejong aan de hand is, is dat twee van de spelregels, die we onszelf hebben opgelegd, met elkaar in botsing komen. Typografie is een enigszins neurotische bezigheid: we hebben met onszelf bepaalde regels afgesproken en daar mogen we niet van afwijken.

Eén van die afspraken betreft het aantal regels per pagina. Hoe die afspraak tot stand is gekomen, hangt van een menigte factoren af: ik moet in dit verband verwijzen naar hoofdstuk 14 van mijn *Boek: over het maken van boeken* (editie 1986) waar wordt uiteengezet door welke factoren deze beslissing wordt bepaald en waarom ze voor bijna elk werkstuk opnieuw moet worden overwogen.

Het aantal regels per pagina ligt vast; we houden ons aan die 38 waarvan daarnet sprake was. Een bijkomende afspraak houdt in, dat de eerste bladzijde van een hoofdstuk (of soortgelijk onderdeel) 28 regels zal bevatten.

Voorlopig gaat zowel het een als het ander goed, totdat op pagina 7 een hoerejong ontstaat. De allereenvoudigste oplossing is, dat we op pagina 1 geen 28 maar 29 regels zetten (dat ziet immers niemand!). En dan maar hopen dat er daardoor op een eerdere bladzijde geen nieuw hoerejong ontstaat. Door deze maatregel verhuist die uitgangsregel bovenaan p.7 naar de voet van p.6, waar hij geen kwaad meer doet. Maar zo zijn we niet getrouwd! We hebben die afspraken met onszelf niet gemaakt om ons er bij de eerste de beste gelegenheid niet meer aan te houden! We zullen dus een andere oplossing moeten vinden.

Wat we nu proberen is een korte uitgang ergens in te winnen. Het is heel goed mogelijk dat er ergens (liefst dicht in de buurt van het moeilijke punt) een alinea met een kort woord eindigt. Een letter of drie, vier is gewoonlijk wel op de vorige regel onder te brengen, zonder dat de woordspaties al te krap worden. (Ook weer zo iets: in onze instructie hebben we een minimum en een maximum vastgelegd voor de woordspaties. Die waarden luiden in eenheden, en het aantal eenheden (op het vierkant) is niet bij elk zetsysteem hetzelfde. We kunnen aannemen dat de minimum-waarde voor een woordspatie ongeveer 15% van het vierkant is.) Bepaalde opeenvolgingen van letters velen minder of eisen meer spatie: als een woord eindigt met een d en het volgende begint met een k, dan moet daar zeker meer wit tussen dan wanneer het eerste woord eindigt met een p en het volgende begint met een d. Om maar te zwijgen van een komma: vanouds was dat de eerste plaats waar een handzetter een woordspatie verkleinde als hij daar behoefte aan had.

5 Amerikaans alternatief

Mocht er geen enkele uitgang zijn die met vrucht kan worden ingewonnen, dan gaan we op zoek naar een alinea waarvan de laatste regel volloopt — liefst helemaal, desnoods zo goed als. We proberen nu een woord (geen al te lang woord!) uit te drijven. Daardoor wordt de tekst een regel langer en het dreigende hoerejong is afgewend. We moeten wel oppassen dat de woordspaties niet te groot worden: dat is eerder zichtbaar (en hinderlijk zichtbaar) dan eigenlijk te klein.

Het is denkbaar dat beide maatregelen onmogelijk zijn, bijvoorbeeld doordat de alinea's talrijk zijn, zodat door inwinnen of uitdrijven op een andere plaats een hoerejong ontstaat. Dan kan alleen het 'Amerikaanse' systeem redding brengen. Wat dat inhoudt, zal ik zo dadelijk uiteenzetten: we noemen het 'Amerikaans' omdat Amerikanen voor de boekdruk voornamelijk van vasteregel-zetmachines gebruik maakten en niet in hun eigen huis, maar bij een loonzetterij, die wel aan de andere kust gelegen kon zijn. Dan is er van inwinnen en uitdrijven (kortweg: verlopen) geen sprake. Dus loste men de problemen op door twee tegenover elkaar staande pagina's elk een regel langer of een regel korter te maken. Geen ideale methode, maar je moet maar moeten! Wij maken noodgedwongen met zetsel op film, dat zo-

veel minder flexibel is dan lood (althans lood in losse letters) niet zelden gebruik van deze noodoplossing.

Ik mag nu de vraag stellen of ons gehoorzame hondje in staat is zulke problemen op te lossen — zelfs als de baas hem aan de lijn houdt.

O ja, wat ook nog op een oplossing zou kunnen lijken is, de alinea's met wat wit van elkaar te scheiden. Door dat wit te variëren, moeten de moeilijkheden te overwinnen zijn. Als we aan de criteria van goede typografie en goed drukwerk willen vasthouden (en dat willen we, of we zouden ons over al die schijnbare futiliteiten niet druk maken) komt deze maatregel niet in aanmerking, omdat een van de criteria van goed drukwerk is, dat de druk 'in register staat' — d.w.z. dat de regels aan weerskanten van het papier precies tegen elkaar staan.

Van de 'knappe koppen' mag dus — hoop ik althans — verlangd worden dat ze oplossingen vinden om hoerejongen te verhelpen.

6 Hoofdpijn door voetnoten

Een ander probleem, dat zich vooral voordoet bij wetenschappelijke teksten, is de behandeling van noten. Noten zijn in alle omstandigheden vervelende elementen. Iedere boekverzorger annex redacteur zal er verstandig aan doen althans te proberen de auteur er toe te bewegen zoveel mogelijk noten om hals te brengen. Dat zal gewoonlijk niet lukken. Geleerde auteurs hechten er nu eenmaal aan bij alles wat ze 'in commissie' beweren zich te dekken door te vermelden op welk werk hun bewering berust.

Pagina's bestaande uit hoofdtekst en voetnoten opmaken is bewerkelijk en lastig en eist veel gereken. Als bijvoorbeeld het regeltransport van de hoofdtekst 13 pt bedraagt en dat van de noten 10 pt, moet allereerst worden berekend hoeveel tekstregels en nootregels een pagina vullen, hetgeen mede afhankelijk is van de hoeveelheid wit tussen tekst en noten. (Dat wit kan ook een lijn zijn: dat verandert het probleem niet wezenlijk.) We nemen nu aan dat dat 'tussenwit' tenminste gelijk moet zijn aan één tekstregel, 13 pt dus. Uitgaande van onze reeds vaker genoemde 38 regels krijgen we dus bij één nootregel een wit van 16 pt en 36 tekstregels. Het andere uiterste is één tekstregel, 46 nootregels en een (redelijk groot) tussenwit van 21 pt. Het kost ons weinig moeite (en ons gehoorzame hondje ook niet) de overige waarden uit te rekenen. Maar dán komen de moeilijkheden pas! Wat doen we als het appel voor een noot op de op drie na laatste regel valt en de noot zelf is wel tien regels lang? Ik zie er dan niet tegenop de noot te laten overlezen naar de voet van de volgende bladzijde. Maar desondanks is het in veel gevallen toch een kwestie van proberen, met voorlopige berekeningen, hoe die twee elementen in elkaar gezwaluwstaart moeten worden.

Lang geleden werd me eens door een software-deskundige gevraagd wat nuttig zou zijn in een grafisch programma. Ik noemde hem dit probleem en zijn antwoord was dat dat geen erg lastige opgave was. Doordat

zijn werkgever op dat ogenblik failliet ging of fuseerde of zoiets, was dat programma ontijdig weer van de baan en heb ik er nooit meer iets over gehoord. Gezien de gewoonlijk toegepaste methode van nootbehandeling moet ik aannemen dat deze ‘niet bijzonder lastige opgave’ nog steeds op oplossing wacht.

Want wat doet men? Men nummert de noten door per hoofdstuk of zelfs voor een heel boek en zet ze niet aan de voet van de bladzijde, maar aan het eind van het hoofdstuk in kwestie of aan het eind van het boek. Deze oplossing heeft bezwaren van drie verschillende soort: typografisch-esthetische, ergonomische en psychologische.

Esthetisch: als de noten in het werk enigszins talrijk zijn, leidt dat tot hoge nootnummers, zeker van twee, niet zelden van drie, en als *alle* noten in het boek worden doorgenummerd soms van vier cijfers. Zulke hoge nummers, op de gebruikelijke wijze als superieuren gezet, veroorzaken lelijke gaten in het zetsel van de tekst. Het ergonomische bezwaar is tweeledig. In de eerste plaats moet de lezer zoeken waar al die noten nu eigenlijk staan, en om ze te raadplegen moet hij voortdurend heen en weer bladeren. Aangezien de lezer niet bij voorbaat weet waar een hoofdstuk eindigt, is een verwijzing naar waar de noten zijn te vinden (bij groeperingen per hoofdstuk) op zijn minst wenselijk.

Het psychologische bezwaar geldt vooral voor de ‘bewijsnoten’. Wie een noot tegenkomt en die ergens achterin het boek vindt, en dan leest: ‘Op.cit, p.311’ of ‘Evenzo Van Bemmelen, anders Hazewinkel’ raakt gemakkelijk geïrriteerd. Hij heeft zijn lectuur van het hoofddeel moeten onderbreken en wordt vergast op een weinig belangrijke mededeling.

‘Verklarende noten’ hoeven wat mij betreft niet bij voorkeur als voetnoten geplaatst te worden, maar als we nu eenmaal de *voetnoot* aanvaard hebben, is er weinig reden zulke noten ook niet als voetnoten te behandelen. In veel gevallen kunnen ze natuurlijk ook heel goed in de tekst worden verwerkt.

7 Merkwaaardig afgebroken

Een ander interessant probleem dat blijkbaar nog niet bevredigend is opgelost, is de woordaafbreking. Op zichzelf is dat niet zozeer een typografisch probleem, maar meer een redactioneel probleem, dat overigens ook weer een psychologisch aspect heeft. Wanneer we als lezer veel verkeerde woordaafbrekingen tegenkomen, zal ons dat nauwelijks belemmeren in de lectuur, maar wel irriteren omdat de makers van het drukwerk in kwestie weinig respect tegenover de lezer tonen.

Het is wel duidelijk dat alle afbreekprogramma’s in meerdere of mindere mate geregeerd worden door de eerste wet van Murphy: If it is possible for anything to go wrong, it will.

Een poosje geleden heb ik zonderlinge afbrekingen verzameld, voornamelijk uit NRC-Handelsblad en de Volkskrant. Ik vond er honderden en noteerde de gemakkelijkste: een stuk of 25 in omtrent anderhalve

maand. Deze oogst werd nog ingedikt tot zeventien, die belangstellenden gratis van me kunnen krijgen: ik heb er enige tientallen bij me.

Merkwaardig is dat er maar een paar echt *fout* zijn: de meeste zijn verdedigbaar, maar toch onjuist, hetzij doordat er een medeklinker te veel of te weinig naar het tweede stuk van het woord is gegaan, zodat er een komisch of scabreus woord is ontstaan. De andere ‘correcte fout’ is het gevolg van het afbreken van een samengesteld woord, hetgeen in de meeste gevallen alleen maar aanvaardbaar mogelijk is op de naad van de samenstelling.

Daar komen de zeventien:

Bruid-staart: geheel correct. De uitsprekbare medeklinkercombinatie is naar de tweede regel gegaan...

Dienstpis-tool: afbreking niet op de naad van de samenstelling. Een Duits afbreekprogramma zou pi-stool hebben gevormd.

Extra-neus: volkomen juist, maar door het komische effect onmogelijk.

Faute-uil: vergeeflijk — een Frans woord.

Gek-neusd: dit had goed moeten gaan als het principe van de ‘uitsprekbare medeklinkercombinatie’ was gevolgd.

Gelegenheid-sexpositie: De regel is correct toegepast volgens de spelregels, maar strijdig met de betekenis.

Halfau-tomaat,
ham-mondorgel,
hen-nepplantage,

inko-mensontwikkeling: deze woorden zijn alle het gevolg van niet afbreken op de naad van de samenstelling. Hetzelfde geldt voor de microtek-tieten. Deze is verwant aan het Franse verbod van een afbreking als *con-tribution*, omdat con een scabreus woord is.

Pij-plasser: hier is de regel correct toegepast op het verkeerde woord.

Regen-tenhuis,
rijst-rooksignaleringen
sponsorgel-den zijn van het bekende type. Dat geldt ook voor water-snood. De oorzaak van de tel-oorgang is mij onduidelijk.

We mogen hieruit vermoedelijk de conclusie trekken, dat de gebruikelijke afbreekprogramma’s onvoldoende uitzonderingen bevatten. De oorzaak daarvan — is mij gezegd — is gelegen in de hoeveelheid geheugencapaciteit die daarvoor nodig is. Verder wordt er kennelijk te weinig gebruik gemaakt van de verborgen divisie, die de voorkeursplaats voor een afbreking aangeeft, hetgeen zonder gevolgen blijft als het woord in kwestie niet hoeft te worden afgebroken.

Menigeen heeft de oplossing menen te vinden in het ‘onuitgevulde zetsel’, de ‘ragged right composition’, de ‘Flattersatz’. Daarbij zet men dus met steeds gelijke

woordspaties: als de regel het volgende woord niet meer kan bevatten, wordt dat woord naar de volgende regel gestuurd. Overigens zijn er in dit opzicht twee opvattingen: óf men breekt in het geheel geen woorden af, óf men programmeert een minimum-lengte voor de regels en breekt zonodig wél af.

Van beide oplossingen ben ik geen voorstander. Deze zetwijze is in de jaren dertig met enige felheid gepropageerd door Eric Gill in zijn *Essay on Typography*. Zijn voornaamste argument was, dat de kleur van de gezette pagina egaler wordt doordat alle woordspaties even groot zijn.

Dat is op zichzelf waar, maar de ongelijke uiteinden van de regels verbeteren het uiterlijk van de pagina's niet. In het bijzonder het rugwit van de linkerpagina's heeft van de methode te lijden. Ik ben bovendien van mening dat het uitvullen, het even lang maken van alle regels, een karakteristiek ordenend principe van de typografie is. Het is trouwens een soort 'mode' de 'Flattersatz' toe te passen wanneer daarvoor geen enkel deugdelijk argument aan te voeren is.

Verdedigbaar en zelfs aanbevelenswaard is deze zetwijze wanneer men met zeer smalle kolommen te maken heeft, bijvoorbeeld met bijschriften van illustraties. Als er op een regel niet meer dan (gemiddeld) twintig 'letterplaatsen' zijn, zal men met uitgevuld zetsel met veel afbrekingen en bovendien met enorme gaten tussen de woorden te kampen krijgen. Er kan dan nog een interessante vraag rijzen of, als het bijschrift links van de illustratie staat, het aanbeveling verdient de regels ongelijk te laten *beginnen*, en als de tekst rechts staat, de regels ongelijk te laten *eindigen*.

Een methode die evenzeer moet worden ontraden en die vooral werd en wordt toegepast door Engelse en Amerikaanse krantzetters, is het spatiëren van hele regels wanneer er afbrekings- en uitvulproblemen ontstaan. Deze methode lijkt te zijn ingebouwd in veel DTP-apparatuur. Het kon natuurlijk niet uitblijven dat dit begrip ter sprake kwam. Ik wil er overigens niet nader op ingaan. Wat de gebruikers en beoefenaars moeten

beseffen is dat ze, ondanks de mogelijkheden die de apparatuur biedt, geen typografie beoefenen. Aan veel werkstukken is te zien, dat ze dat wel denken.

8 Eenvoud

Het wordt langzamerhand tijd om tot conclusies te komen, als daarvan al sprake kan zijn. Ik heb de computer, zeer in het algemeen, ons gehoorzame hondje genoemd, dat braaf doet wat het geleerd heeft. Het beeld 'hondje' is eigenlijk niet helemaal passend: hondjes, ook gehoorzame hondjes, doen zelden iets nuttigs: hun ongewone daden beperken zich tot kunstjes, die vanouds op de kermis of in het circus worden vertoond.

In de boektypografie en, ruimer geformuleerd, bij het boeken-maken, moeten we ons vaak bezighouden met nogal stompzinnige taken, die niettemin met verstand en inzicht moeten worden verricht. Het gehoorzame hondje telt feilloos, terwijl wij, met een lineaal en potloodje, domme fouten maken.

Maar zodra het op *kijken* aankomt, laat ons hondje het afweten. Dan moeten *wij* hoogstpersoonlijk ingrijpen om iets te doen, dat misschien wel in strijd is met de strikte logica, die via de computer zo mooi zonder één afwijking kan worden toegepast. Goede typografie is in principe logisch, maar niet zó logisch of in het belang van de deugdelijkheid van het werkstuk moet daar wel eens van worden afgeweken: de hogere logica.

De legendarische Amerikaanse drukker DeVinne legde de principes van goede boektypografie omtrent een eeuw geleden vast in een titelregel:

The last thing to learn is simplicity

oftewel 'eenvoud wordt het laatst geleerd' — en een conclusie: als iemand, amateur of nieuweling in de typografie, denkt dat het maken van een goed sober boek een gemakkelijke bezigheid is, moet hij het maar eens proberen. Na een jaar zal hij droeviger en verstandiger zijn: 'a sadder and a wiser man.'

Wat dat betreft is er in die honderd jaar niets veranderd.